

Makale Künyesi (Araştırma): Kayhan, S. (2021). Kırgız edebiyatında hitabet (çeçendik önör) sanatı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 6 (1), 424-439.

<https://doi.org/10.32321/cutad.826894>

KIRGIZ EDEBİYATINDA HİTABET (ÇEÇENDİK ÖNÖR) SANATI

Shurubu KAYHAN¹

ÖZET

Kırgızlarda sözlü edebiyatın kökleri çok eski çağlara dayanmaktadır. Tarihleri boyunca konargöçer hayatı benimseyen Kırgızların yaşam şartları ve hayata bakışları edebiyatın bu türünün gelişmesine yol açmıştır. Halkın toplum içerisindeki yaşantıları, birbirleriyle olan ilişkileri, davranış şekilleri ve görgü kuralları âdeta bu türün yansımasıdır. Ayrıca sözlü edebiyat çocukların eğitimi ve terbiyesinde de büyük önem taşımıştır. Söz konusu Kırgızlardaki hitabet sanatı (çeçendik önör) da sözlü edebiyatın önemli bir parçasıdır.

Hitabet güzel söz söyleme sanatı olarak tanımlanmakla birlikte folklorun taleplerine de uyan, duruma göre anlamlı aktarılan anlamlı, keskin, doğru konuşmanın akıcılığı ve yaratıcılığıdır. Hitabet sanatını halka aktaranlara Kırgızlar "çeçenler" demektedirler. Çeçenlik özel yetenek olup nesilden nesile aktarılmakla birlikte usta çırak ilişkisi ile de gelişmiştir. Çeçenler konuşurken bazen atasözleri ve deyimleri de yerinde kullanarak konuşmalarını etkili kılmışlardır. Böylesine güzel konuşanların sözleri ve eylemleri halk arasında efsane hâle gelmiştir. Hitabet sözleri genellikle bir konuşmacının diğerini yenmek amacıyla bilmece, soru ve cevap olarak aktarımının yansımasıdır.

Bu çalışmada hitabet sanatının tanımı, özellikleri, tarihi, Kırgız halkındaki gelişme süreçleri temsilcileri ve hitabet hikâyelerinden örnekler verilecektir.

Anahtar kelimeler: Sözlü edebiyat, Kırgızlar, hitabet.

¹ Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Dr. Öğr. Üyesi. shurubukayhan@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0348-3496>

RHETORICAL ART IN KYRGYZ LITERATURE

ABSTRACT

The roots of oral literature in the Kyrgyz go back to ancient times. The living conditions of the Kyrgyz, who adopted nomadic life throughout their history, and their attitude to life led to the development of this genre of literature. The lives of the people in society, their communication with each other, their behavior and etiquette are almost a reflection of this species. In addition, oral literature has great importance in the education and training of children. The art of oratory (çeçendik önör) in the mentioned Kyrgyz is also an important part of oral literature.

Although oratory is defined as the art of eloquence, it is the fluency and creativity of meaningful, sharp, correct speech that is transmitted instantaneously according to the situation, which also complies with the demands of folklore. Kyrgyz people call those who convey the art of rhetoric to the public as "Chechens". Chechenism is a special talent and although it is passed down from generation to generation, it has also developed with the relationship between master and apprentice. Chechens made their speech effective by sometimes using proverbs and expressions in place while speaking. The words and deeds of such beautiful speakers have become legends among the people. Oratory phrases are usually a reflection of one speaker transferring as riddles, questions and answers in order to beat the other.

In this study, the definition, characteristics, history of the art of rhetoric, representatives of the development processes in the Kyrgyz people and examples of rhetoric stories will be given.

Keywords: Oral literature, Kyrgyz, rhetoric.

GİRİŞ

Hitabet, belagat ya da Batıdaki deyiimiyle retorik genellikle dilin kullanımıyla etkileyici ve ikna edici konuşma sanatıdır. Retorik aynı yazılışı üzerinden Türkiye'de kullanılan ve belli bir anlamı ile sanat açısından önemli bir sözcük olarak öne çıkıyor. Türk Dil Kurumu açısından ele alındığında Türkçe karşılık olarak 'güzel söz söyleme, hitabet sanatı' biçiminde anlam bulmaktadır.

Sözcük güncel kullanımında "etkileyici ve ikna edici olmakla beraber içtenlikten veya anlamlı içerikten yoksun lisan" anlamında da kullanılır. Kavram Yunanca rhētorikos "hitabet" kavramından türemiştir. Antik Yunanistan'da MÖ 5 yüzyılda Sokrates ve çevresindekiler tarafından kullanılmış olan bu kelime, ilk kez Platon'un Gorgias adlı eserinde geçmiştir (Lesky, 1996, s. 12).

Hitabete felsefede, edebiyatta, siyasette, hukukta, doğal dilde, bilim dışı akıl yürütmede, fikirde, güzel konuşmada ve örtülü ifadelerde rastlanır. Farklı türlerdeki anlamları her zaman bire bir örtüşmez. Hitabet kelimesinin anlamı kısaca "soru niteliği taşımayan ve cevap alma amacı gütmeyen bir soru" şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca cevabı bilinen soruları desteklemek amacıyla dile getirilen bir soru olduğunu da söylemek mümkündür. Diğer yandan sanatsal ve imalı bir yapısı olduğu da anlaşılmaktadır. Gündelik yaşam içerisinde çok sık karşılaşılmayan bir kelimedir. Ancak sanatsal yönden önemli bir değere sahip olan kelimelerden biridir. Hitabetin olabilmesi için üç temel öge gereklidir: Bir söylevci, bir dinleyici ve bunların düşüncüklerini ve görüşlerini iletebilmelerine aracılık eden bir dil. Hitabet aracılığıyla, toplumdaki benzerlik ya da farklılıklar ve bunların içerisinde dalgalandığı maneviyat ve ahlak konuları tartışılır. Hitabetle insanların bulunduğu durumun özelliklerine ve onlarda bulunmasını istediğimiz ya da reddettiğimiz özelliklerine önem verilir.

Edebî hitabet anlatımla birlikte başlar. Eski dönemlerde eserler yazılı değil daha çok sözlü olarak anlatılıyordu. Halk anlatıcının anlatıklarını dinlemekten çok eserin kendisini izlemeyi tercih ederdi. Edebî hitabet ve günlük yaşam hitabeti arasındaki en büyük fark karşılıklı konuşma bağlamı olmuştur. Edebî söylemin hitabetinde konuşan biri ve hitap ettiği dinleyiciler vardır. Fakat fiziksel anlamda karşı karşıya gelen bir hatip ve dinleyiciyle birlikte gerçek anlamda bir söyleşme olmadığından bu boyutlar ancak şu ya da bu biçimde edebî metnin içinde yer almıştır.

HİTABETİN TARİHÇESİ

"Retorik" terimi, Yunanca'dan "hitabet" olarak çevrilir." Dil bilimi olarak hitabet, netlik, doğruluk, sanat, işitilebilirlik sağlayan ve yöntemlerini öğreten bir bilim türüdür. Antik Yunanistan, hitabetin doğduğu yer olarak bilinmektedir. Daha çağımızdan önce, antik Yunanlılar hitabetin ne olduğunu, yöntemlerini, biçimlerini ve genel anlamını tanımlamışlardır. Hitabet üç ana özellikten oluşuyordu: düşündürücü oyun, anlamının yorumlanması ve düşündürücü bir sonuca varma yeteneği. Antik Yunan toplumu sözlü kültürün egemen olduğu bir toplumdur. Hukuk, eğitim, siyaset, felsefe konuşmaya dayanıyordu. Antik Yunanların doğal bir konuşma yeteneğine sahip oldukları söylenebilir. Nitekim daha Homeros'ta kahramanların olağanüstü söylevleriyle meclislerde ve toplantılarda halkı etkiledikleri görülmektedir. Fakat anlık bir ilhamla doğan ve iz bırakmadan kaybolan bu söylev ile söylevcinin hiçbir şeyi tesadüfe bırakmadan belirli bir düzene göre hazırlayıp yaptığı konuşmalar, yani edebî bir tür hâlindeki söylev ancak 5. yüzyılın sonlarına doğru ve

özellikle 4. yüzyılda gelişmiştir. MÖ 5. yüzyıla kadar bir konuşmayı belli bir düzene göre hazırlamayı, özenle seçilmiş kelimeleri kullanarak sonuca varmayı öğreten bir söylev yoktu.

Hitabet kuramının doğuşu doğrudan özgürlükle bağlantılıdır. Atina'nın siyasal, hukuksal yapısı hitabetin ortaya çıkması için uygun bir ortam olmuştur. Özellikle MÖ 5. yüzyıl Atina'sında tüm yurttaşlar askerî görev dışında, yargıçlık gibi her türlü kamu görevini kısa süreli dönüşümlü olarak üstleniyorlardı. Her özgür yurttaş halk meclisinin doğal üyesidir, kenti ilgilendiren her türlü sorunla doğrudan ilgilenir. Bir dava açılacağına önce şikâyet kamu görevlisine iletilir, ardından halktan kurulu bir jüri önünde davalı ile davacı doğrudan konuşarak jüriyi ikna etmeye, yanlarına çekmeye çalışırlar; davayı yürütecek bir savcı ya da savunmayı üstlenecek bir aracı yoktur. Davalı kendini savunmak durumunda olduğundan dolayı, kendini daha iyi savunabilmek için belli bir konuşma yetisine sahip olmalıdır. Böylece konuşma yetisine sahip olanlar sıvrilip önder olabilmıştır. İşte böyle bir ortamda hitabet zamanla sanat hâline gelebilmiştir. Diktatörlükte ise hitabet gereksizdir. Çünkü kişinin inanmak dışında bir seçeneği yoktur. "Özgür" biri seçebilir, seçiminin sonucuna gönüllü olarak katlanır. Hitabet, antik dünya demokrasisinin desteği ve yardımcısı olmuştur. Hitabetin tarihsel evriminde iki önemli sonuç doğmuştur: Demokrasilerde özgür bir konuşmanın altında yatan törel ilkeleri altüst edebilir, yıkabilir; öte yandan uygun "doğru" hitabeti oluşturma yolunda harcanan çabalar özgür konuşmanın en çok tehlikeye düştüğü dönemlerde gündeme gelebilir (Bayram, 2011, s. 34).

Orta Çağ'da, sosyal gelişimin genişlemesiyle birlikte hitabetin yerini çeşitli şarkı türleri olsa da bir şarkıcı, bir eleştirmen, bir konuşmacı çeçenlerin yerini asla tutmamıştır. Çeçenler, yetişkinler arasındaki çatışmaları uzlaştırmada ve suçluları utandırmada ustaydılar ve konuşmalarını atasözleri, deyimler ve anlamlı şiirler ile etkin kılmışlardır. Kabileler arasında çeçenlik atışmalar oldukça yaygındı. Onlar ifade ve düşünme açısından farklılık gösteren yetenekli insanlardı. Tarihe dönüp baktığımızda çeçenlerin davalara katılıp masum birini veya suçluyu dilin gücüyle beraat ettirdiği durumlar da olmuştur.

Geçmişte Kırgızlar arasında çeçenlerin rolü çok önemliydi. Halkı yöneten kağan, han veya başkan çeçen ve bilgenin önerilerini dinlemeden hareket etmezdi, önce onlara danışırdı. Gerekirse, onlar konuştuğuktan sonra tahta geçerlerdi. Özellikle erkek çocuklarını yetiştirirken Kırgızlar onlardan ve atalarından akıl almışlardır. Bu sebeple de Kırgızlarda soy seceresi büyük önem taşımıştır. Kırgızlarda, "düşünmeden konuşma, hastalanmadan iç çekme" gibi

çeçen sözleri de konuşulanları kanıtlar örneklerdendir (Zakirov, 1996, s. 27).

Hitabet, Ekim Devrimi'nin zaferinden önce 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Rusya'da çok gelişir. Daha sonra buna akademik hitabet adı verilir. Sovyet döneminde tüm devrimciler hatiplerdi. Hatipler herkesin dikkatini çeken ve ciddiye alınan önemli insanlardı. Akademik söylem ise Stalin ile başlar. Kendisi konuşmada çekingen olmasına rağmen mantıklı ve inandırıcı konuşurdu. Sovyet döneminde Rusya'daki hitabetle ilgili gelişmeler ister istemez Sovyet rejiminin içinde barınan diğer halkları da etkilemiştir. Kırgız halkı da bundan nasibini almıştır. Sovyet döneminin ilerleyen yıllarında topluluk önünde konuşma sorunu geçerliliğini yitirmeye başlar ve hitabet artık eğitim kurumlarında ders olmaktan çıkar. Bu dönemde, genel nüfusun cehaletini ortadan kaldırma çalışmalarının başarısıyla, görgü ve konuşma kültürü değişime uğrar.

Günümüzde ise hitabete olan ilgi yeniden canlanmakta ve bazı okullarda da öğretilmektedir. Aynı zamanda konuşma kültürünün önemli bir parçası olarak da kabul edilmektedir.

KIRGIZ HALKININ SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDE HİTABET

Kırgız halkı konuşmaya önem veren, her kelimeyi tartan ve manevi zenginliği maddi zenginliğin üstünde tutan bir halktır. İnsanın iç dünyasını ve ruhunu besleyen manevi değerlerin içinde bulunan altın hazine onların konuşma sanatlarıdır. Kırgızlar hitabete “büyük söz” de derler. Kırgız araştırmacı C. Mukambaev, çeçenliğin şu farklılıklarına dikkat çekiyor: “Sözlü olarak tartışmaların ciddi, canlı, sabırlı davranış sergileyerek bir kelimeyi tekrar etmeden, duruma göre ilgili ve etkili konuşma, yutkunmama, kekelememe, kesintisiz konuşma, doğru kelime seçme, doğru ifade kullanma, atasözleri ve deyimleri dinleyicisine göre yerinde kullanma, kısa ve öz konuşma, dinleyiciyi düşünmeye teşvik etme, ikna etme ve en önemlisi de kitleleri aynı, ortak görüşe çekebilmek önemlidir. Farklı konuşma şekillerini yeri geldiğinde mantıklı düşünmeye, bazen de şaka yapacağı anı, güleceği anı, alay edileceği anı belirler” (Musaeva, 2009, s. 41).

Nesilden nesile aktarılan güzel sözlerden bahsederken ataların soyağaçları, gençlere öğütleri, eğitim öyküleri, peri masalları, efsaneler, atasözleri ve hatta çoban şakaları akla gelir. Çeçenler konuşurken dinleyicileri büyük heyecanla dinlerler ve en içten düşüncelerini ve duygularını açığa çıkarırlar. Kırgız edebî dilinin en şairane güzelliklerinden biri olan, yaratıcı, anlamlı bu muhteşem söz sanatı onların çocukluklarından beri iç dünyasına işlenmiştir. Kırgızlar

çocuklarına zor kullanmadan terbiyeyi sözlü öğütlerle vermişlerdir. Ayrıca herkes konuşmalarına göre yargılanırdı. "Ayaktan düşen ağızdan düşmez" sözüne de büyük itibar duymuşlardır. Halk arasında kelimeleri anında bulan, "karanlıkta yol gösteren" ve etkili sözlerinin gücüyle tüm ulusu kan dökmeden ve yıkmadan kurtaran büyük sözün özünü bulan, uzun süre konuşan bal dilli çeçenler "beyaz (ak) dilli şairler" vardı. Onlar, insanlarda duyduklarını dinleyen ve gördüklerini hisseden birçok hissi uyandırırlandı. Çeçen adamın sözleri iki dudağının arasında ve onlar için tüm sanatlar arasında kelime en önemli şeydir. Kırgızlarda insanlar şu sözlerle yargılanırdı: "Akıllıya bir söz, ahmağa bin söz". "Az konuşan öz konuşur", "büyükler varken küçüğe söz düşmez", "baş kesmek var dil kesmek yok", "çeçen adam, alnına tokatlanmış çıplak bir deve gibi". Kılıç boğazlarına dayanırsa da, onlar sadece gerçeği söylerler, "insan ölüyor, söz kalır". Bu tür insanlar, ölümle tehdit edilirse bile doğruyu söyleyen cesaretli, adil insanlar olup bazen güldüren bazen de duygulandıran, hüzünlendiren hikâye anlatıcıları, manasçı da olabilen yeteneklerdir. Onların toplumdaki yerleri ve hizmetleri çok büyüktür. "Çeçenlere ve elçiye ölüm yoktur" diyerek onların bazen alaycı, bazen de güldürücü davranışlarını da affedebilmişlerdir. Doğruların söylendiği yerde iyilik ve hakikat olacağına inanmışlar.

Çeçen sözler, minnettarlık, ilgi ve arzu hakkında da çok şey öğreten, kelimelerin değerini anlayan, zeki, duyarlı ve dikkatli insanlar tarafından söylenmiştir. Çeçenler, hızlı düşünceleri ve dengeli konuşmalarıyla halkın saygısını kazanmışlardır. Onlar insanların günlük hayatlarındaki tüm sorunlarını çözmeye çalışmışlar. Kırgızlarda: "Adalet arıyorsanız Sadır amcaya, cömertlik, birlik, barış arıyorsanız akıl Kalıgul'a, el becerisi, elçilik, cesaret arıyorsanız Tilekmat amcaya, halk arasında dostluk arıyorsanız Kıdır amcaya, acı söz arıyorsanız Karaçeye, bilgelik arıyorsanız Sart amcaya, istikrarınızı, vatanınızın topraklarının bütünlüğünü istiyorsanız Moyut amcaya gidin" derler. Halkın hafızasına mih gibi kazınan bu çeçenlerin halkı için ne kadar önemli olduğu tartışılmaz. Ayrıca Ketmen- Töbölü ihtiyarların çeçenlikleri de Kırgızlarda bir efsanedir. Onlar insan kulağını dört türe ayırırlar:

- 1) taş kulak- kulağa girmeyen, konuşulanları hiç dinlemeyenler
- 2) kum kulak - konuşmayı duyar, ancak bir kulağından girer diğerinden kum gibi akıp gidenler
- 3) aptal kulak - işittiği söz her iki kulağından da düşenler
- 4) tenek kulak - duyduklarını daha sonradan hatırlayanlar (Zakirov, 1996, s. 37).

Bu durumlar, kelimelerin değerini kaybetmesine ve onları dinleyecek kimsenin olmamasına yol açar. Ne yazık ki, bunların sözleri ile eylemleri uyuşmaz.

Burada topluluk önünde konuşma sanatı, insanın doğuştan gelen yeteneği ile doğrudan ilişkilidir ve mantığını, gücünü, ustalığını, zihinsel dengesini sürekli uygulama ve araştırma yoluyla farklı ortamlarda, farklı durumlarda kademeli olarak şekillenen özelliklerinin örneklerini görmekteyiz.

Ünlü Manas destanının başkahramanı Manas da Kırgızlar için büyük önem taşımıştır. Manas söylenenlere kulak asmıyor gibi görünse de sözleri dinlediği halkın onu takip etmesinden belliydi. Hatta büyük güçler arasındaki sorunları çeçenlikle çözmüştür. Manas yeri geldiğinde kendisini eleştirmeyi de bilmiştir. Ayrıca destanda bilge, çeçen Bakay, Almambet, Akbalta gibi önemli isimler de vardır. Onlar o dönemlerdeki Kırgızların önemli şahıslarıydı; savaşta bir kahraman, göçte ise göç başı, mecliste adaletli hakem, barışta halkının danışmanlarıydı ve bu görevleri yaparken de konuşmalarına önem veren çeçenlerdi. Aynı zamanda diğer destanlarda, halk hikâyelerinde ve efsanelerde de herhangi bir kahraman, herhangi bir şair ya da han sözlerinin gücüyle halkın itibarını kazanmıştır.

Araştırmacı Radlov: “Kırgızlar şarkı söylüyor gibi konuşuyor.” demişti. Bunun gibi nice örnekler Kırgız halk edebiyatının türlerinde karşımıza çıkmaktadır. Buradan da çok eski zamanlardan beri Kırgızların çeçenliği ciddiye aldıkları ve onu devam ettirmeye çaba gösterdikleri gözlenmektedir. Türkolog V. Radlov, Kırgızlarda diğer halklarda olduğu gibi özel olarak hitabet öğretilmediğini, ayrı bir okulları olmamasına rağmen Kırgız halkının en yüksek beceriyle şarkı söyleyip konuşabildiğini yazmıştır (Çocuk Folkloru, Halk Edebiyatı, 1998, s. 63). Ç. Valihanov, S. Abramzon, V. Jirmunsky ve diğer ünlü Türkologların görüşleri de bunu doğrulamaktadır. Hitabetin tarihi, Kırgız halkının tarihine dayanır. Halkın asırlık tarihi ve kültürü boyunca, sadece çeçenlerin yaşamları hakkında değil, aynı zamanda hitabet sanatının kökeni ve oluşumu hakkında da doğru bilgiye ulaşmak zordur. Ancak, “hitabetin doğuşu, sözlü sanatın en iyi örneklerini yaratan Kırgız halkının sanatsal düşüncesinde tarihsel olarak belirlenmiş bir aşamayla başlar ve toplumsal gelişimin farklı aşamalarında şekillenir. Toplumsal gelişimin farklı aşamalarındaki oluşum ve büyüme yollarının olduğu tartışılmaz. Hitabet sanatı dediğimizde Kırgızlarda akla ilk gelenler “Jeerençe çeçen, Sart amca, Tilekmat amca, Kadır amca”lardır.

Araştırmacı ve halk bilimcisi Jeenbay Mukambaev çeçenler hakkında “Şairlerimizin hiçbir hazırlık yapmadan güzel kelimeleri

şarkılara dönüştüren hitabet ustaları olduğuna dair hiçbir şüphem yoktur.” der. Turdugulov ise şiir sanatının hitabet sanatı ile bağlantılarına dikkat çekerek “hitabet olmadan şiir sanatı olamaz.” demektedir. Öte yandan ünlem, “bir ifade biçimidir”. Bu nedenle, konuşma ustalığı, bir şarkıcının temel özelliğidir. Şarkıcının hitabet etmesi kaçınılmazdır. Bütün atışma türlerinde bu böyledir. Anlamli olan soru ve cevaplar hiçbir değişiklik olmaksızın konularını açıkça ifade etmektedir. “Atışmalar, hitabet, güzel söz, sağduyu, beceri ve çeşitli sanatsal becerileri gerçekleştirme yeteneği anlamına gelir. Böylesine sorumlu bir görev olmasaydı, hikâye bu kadar seyirciyi çekemezdi. Çeçenler ne kadar güçlüyse hikâye de o kadar ilginç olacaktır.” Çeçenler birbirleriyle atışıklarında zayıf noktalarına bir darbe vurmak için onlara bakarak karşıtlarının sözlerine göre karşılık verirler. Bu nedenle çeçenler kelimeye büyük önem verirler ve sözlerini muhaliflerinin sözleriyle karşılaştırarak yandıklarını söylerler. Kırgız halkı buna "aşık olma" veya "söz bozma" demişlerdir (Musaeva, 2009, s. 23).

Çeçenler zeki, duyarlı, gözlemci, eleştirel olmalı ve yaşamın, doğanın ve insan özelliklerinin gizemlerini derinlemesine analiz edebilmeli ve atışma sırasında ortaya çıkan tüm sorunlara doğru ve yerinde cevap verebilmelidirler. Atışmaya dahil olan çeçenler birçok kilit konuyu yorumlamak zorundadırlar. Bu ihtiyaç, atışma sanatının ustaları için herhangi bir sorun yaratmamalıdır. Başka bir deyişle, çeçenliğin bilimsel-teorik, pratik problemleri, hitabet sanatında uzun zamandır mevcuttur ve bu yöntemleri büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Bu bağlamda araştırmacı A. Turdugulov, şiirde hitabet sanatı söz konusu olduğunda, çağdaş bilimsel hitabet teorilerinin uyuşmadığını belirtir. Tabii ki burada yaratıcılık teorisi, içerik ve biçimsel açıdan, ideolojik ve sanatsal özellikler, dil becerileri, sanatçının ruh hâli, eğitimi, becerileri önem taşır. Çünkü herhangi bir inceleme ve araştırma böyle bir yöntem ve tarihsel bilgiye ihtiyaç duyar. Yukarıda belirtildiği gibi, topluluk önünde konuşma teorik ve pratik yöntemleri gerektirir. Bu nedenle, çok eski zamanlardan beri hatiplere özel teorik eğitimler verilmiştir.

ÇEÇENLER

Çeçenler kalabalığın önünde güzel, akıcı, etkili, ikna edici konuşan yetenek sahibi insanlardır. Bu büyük bir yetenek ve sıfat olup herkeste bulunabilecek bir özellik değildir. Çeçenlerin en büyük özellikleri ise halkının tüm manevi değerlerini kendilerinde barındırıp, bilgelikle halkından alıp tekrar kalkına aktarmalarıdır. Örneğin Sart amca bilge bir çeçendi. O, zekasıyla birçok insanın düşünemediği ve çözemediği sorunları çözer. Araştırmalarda onun daha az konuştuğu

bilinir. Fikirleri ve öğütleri ile tüm sorunları çözebilmiştir. Ayrıca çeçenler geleceği görebilen, iyi ile kötü arasındaki farkı anlayabilen bireylerdir. Örneğin Kalıgul ve Kuyrulçuk da bu özelliklere sahip Çeçenlerdir. Onlar Kırgız halkının tüm hikâyelerini, anlatılarını ve efsanelerini dinleyicisine, gece gündüz anlatmaktan asla yorulmayan çeçenlerdir. Dinleyici ile konuşmacı arasındaki fark, ister bir seçere, bir soyağacı veya bir efsane olsun, her şeyi dinlenebilir bir tatlı dille anlatmasıydı. Bazen de çeçenlerin arasında anlamsız, boş laf kalabalığı yapan konuşmacılara rastlanmıştır. Onlara kelimeleri anlamsız, sıkıcı ve kuru konuşmacılar olarak tutunacak hiçbir şeyi olmayan boş insanlar demişler. Bu nedenle, anlamlı ve güzel konuşmanın yanı sıra insan ahlakı da önemlidir. Öte yandan çeçenler konuşurken hissettikleri duyguları başkalarına da aktarabilen yeteneklerdir. Kırgızlar Manas, Bakay, Sınçı Tolubay, Jeerençe çeçen, Akıl Karaçaç, yedi bilge adam, Jooşbay, Kuyruçuk, Kasımalı Cantosev gibi bilge ve çeçen insanların sözleriyle konuşmayı bilişlerdir.

Kırgızlar gençleri önce konuşmaları ve bilgileri üzerinden sınırlanmış ve ders verirmiş. Bu, Kırgız halkının önemli değerlerinden biridir. Kırgızların bazı çeçenlik sanatını yansıtan “alım sabak, aytım kebinen (nasihat sözler)” bir alıntı:

Yaşayanların babası kim?
Annesi kim?
Onun kanı ne?
Ruh nedir?
Yaşayanların babası Güneş'tir.
Annesi Dünya'dır.
Kan sudur,
Ruh havadır.
Değerliysen güneş gibi ol,
Evrene ışık tut.
İyiysen dünya gibi ol,
Her şeye katlan.
Temizsen su gibi ol,
Her şeyi yıka.
Hızlıysan rüzgar gibi ol,
Pek çok ruha ilham ver.
Güneş ışığı verir,
Dünya anne sütüyle beslenir.
Su damar gibidir,
Havaya hayat verir.
Yedi ata, o kimdir?
Buura, dünyayı yok eden ihtiyardır.

O kimdir?
Yedi batık atanız, Yedi atanız,
Bizim atamız değil mi?
Gökten ve dünyadan ne kadar uzakta?
Doğru ile yanlış arasındaki fark nedir?
Cennet ile Dünya arasındaki mesafe,
Bir kaş ve göz kapağı arası kadardır.
Kaşlarınızı kaldırıp yukarı bakarsanız, gökyüzüdür.
Yalan ile gerçek arasında ne var?
Kulaklarınızla işitirseniz yanlış,
Gözlerinizle görürseniz doğru.
Bu dünyadaki ağırlık acısı nedir?
Söylemesi yapmaktan daha kolay olanlar.
Komşunuzun komşusu kimdir?
Bu dünyadaki en kötü hastalık yoksulluktur.
İşin kolay tarafı tutumdur.
Komşunun komşusu eştir.

***

Bu üç kaba nedir? –
Üç kaba: uyku, kahkaha, yemektir.
Beş kayıp nedir?
Servet kaybı, kaza kaybı, yar kaybı, evlilik kaybı ve ölümdür.
Yedi yetim nedir?
Otsuz bir öksüzdür.
Duyulmamış bir kelime öksüzdür.
Evlenmemiş bir kız yetimdir.
Halkını terk eden bir yetimdir.
Başçısı olmayan da yetimler.
Üzüntü nedir? Kaybetmektir
Hakaret bir hastalıktır,
Kederse ölümdür.
Yoksulluk, yokluktur (Zakirov, 1996, s. 67).

Bilge adam ölürse, sözü geride kalır. Halk arasında şöhreti yaşar. Eskiden sevilen biri öldüğünde o halkın en bilgesini seçer ve kötü haberi yaymaya gönderirlermiş. Herkes soğuk haberi verirken kendi yeteneklerine göre yorumlamıştır. Kimisi ders olarak, kimisi kopuzun melodisiyle, kimisi atalarının geçmişi üzerinden anlatırlarmış. O zaman bile bilge Kırgızlar böylesine soğuk bir haber duyduklarında ağlamadan duyuran kişiye sorular sorabilmiş, sabırla dinlemişlerdir. Jeerenin hikâyesinden alıntı: Bir zamanlar Jeeren Çeçen adında bilge bir ihtiyar yaşamış. Onun bilgeliği ve değerli sözleri bugün de hâlâ dillendirilmektedir. Bir gün Çeçenin karısı “Jeeren öldü” der. Jeeren o

sırada evinde değil, köyün dışındaydı. Halk toplanıp, “Şimdi ne yapacağız? O bilge bir adamdı. Ölümünü nasıl duyururuz?” derler. Sonunda, halkın arasından en bilge bir adamı seçerler ve haberi yaymaya gönderilir. Yolda bilge Jeerenle karşılaşır ve şaşkınlıkla ona sorular sorar: “Jeeren amca bu dünyada bir insana kötü davranılıyorsa, onun bir oğlu ya da kızı öldüğünde ne denir?” der. Jeeren, “Bir oğlunun veya kızının ölümü çekirdeği yakmak gibidir.” diye cevap verir. “Babası ölmüş adam nedir?” “Babasının ölümü bir kayanın düşmesi gibidir.” der. Kardeşinin ölümü nedir? “Ölü bir kardeşin kırbaç almak gibidir. Kardeşinin ölümünden şikayet edecek kimse yok.” “Ölü bir anne ne demektir?” “Annesinin ölümü gölün kurumasıdır.” “Gelinin ölümü nedir?” “Bir gelinin ölümü servetini kaybetmek gibidir.” “Karısı ölmüş adam nedir?” “Eşi ölmüş biri, harap bir şehir gibidir.” diye cevaplar. “Dört yastığın anlamı nedir?” Jeeren şöyle devam eder: “Eşimle ikimizin iki yastığı vardı. Şimdi, karım öldükten sonra, yaşıma bağlı olarak kocası ölen bir kadın bana gelecek. O da ölen kocasını düşünerek iki yastığa başını koyar ve ben de aynı şekilde karımı düşünerek iki yastığa baş koyarım, dört yastığın anlamı budur.” der. Jeeren:

Dünyada en tatlı nedir?
Sesli ne var? Zor olan ne?
“Dünyada bal tatlıdır.”
“Yoksulluk taştan daha ağırdır.”
Doğru söz bir yükür.
“Herkesin arkadaşı sabırdır ve düşmanları öfkedir.”
“Herkes çok çalışırsa ne olur?”
“Birlik olur, bağ olur der.”

Bunun gibi sözlü anlatımdaki ilginç hikâyeler, hatta masallar, efsaneler ve şarkılar nesilden nesile aktarılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Geçen dönemlerin hikâyeleri, çeçenlerin özel yetenekleriyle anlatılmış ve bunları duyan insanlar bu hikâyeleri dün olduğu gibi saklamışlardır. Çeçenler halkın çektiği acıları tek tek ele almışlardır. Kırgızlar “baş kesmek var, dil kesmek yok” sözünü boşa dememişlerdir. Söylendiği gibi, hikâyelerin sözleri yeni kuşaklara aktarılmış ve sıradan insanların hazinesi hâline gelmiştir. Antik Roma’da hitabeti ile ünlü Cicero’ya göre, insanların sosyal yaşamında kilit rol oynayan iki sanat vardır: İlki bir yönetim sanatı, ikincisi de hitabet sanatı. Kırgız halk masallarında bu sanatlardan hangisinin daha üstün olduğunu açıklayan masallar bulunur (Meyer, 2009, s. 29). Köti hanlar kılıcının ucuyla, elinin gücüyle, ünlü kahramanların ihtişamıyla devlet işlerini çözmüşlerdir. Geçmişte Karahan, Aziz Janıbek’e atıfta bulunmuş ve şunları söylemiştir: “Güçlü ve çevik kölelere para verin, veremezseniz savaşa alanına gelin.” diye savaşa davet eder. Aziz

Janibek'in ise savaşacak askeri çok ama onlara ödeyecek parası yoktur. O sırada Aziz Janibek 14 yaşındaki bir çeçen çocuğa elçi olarak gidip Karahan'a cevap iletmesini ister. Elçi çocuk gitmeden önce handan kendisine bir keçi, deve ve yay vermesini ister. Karahan'a giderken en sevdiği köpeğini yay ile vurup öldürür. Karahan, elçiliğe gelen genç çocuğu görünce şaşırır. "Bir yetişkininiz yok muydu?" der. Çocuk hanın karşısına geçer ve şöyle der: "Büyük dersiniz deveyle konuşun." diye yanıtlar. Karahan: "Ah oğlum, senin sakalın yok ki" der. "Sakallı istiyorsanız, bir keçiyile konuşun. Konuşkan birini istiyorsanız, benimle konuşun." der. Han şaşırır ve çocuğa yenildiğini kabul eder. Böylece han hem tartışmaya hem de iki halk arasındaki anlaşmazlıklara son verir. Bu karşılıklı konuşmada çocuğun cevabında mantık, gerçek ve şaşkıncu bir estetik zevk vardır. Çeçen sözler, sözlü anlatımda gerçekten güçlü bir ifade anlamında kendini gösterir. Burada en önemli şey, gerçek ve mantık arasındaki bağlantının derinliği ve konuşma tarzıdır. Sesin duyurulabilirliği öne çıkmaktadır.

Diğer bir örnek ise Aytıbar ile Tekes Bahadırın hikâyesidir. Bir gün Aytıbar çeçen Karkıra'dan dönerken Tekes Bahadır yolundan çıkar. Aytıbar ona "dört hastalığım var ve onları arıyorum." der. "Çeçenim, aradığınız hastalıklar nedir?" diye Tekes Bahadır sorar. "İlki, geçişi olmayan bir dağa rastladım; ikincisi, geçişi su üzerinden; üçüncüsü, iyi bir ilaç bulamadım; dördüncüsü, acımasız bir düşmanın eline düştüm." der. Tekes Aytıbar'a bakar ve hızla oradan uzaklaşır. Eve geldiğinde babasına, Aytıbar'ı anlatır. Babası onun bir çeçen olduğunu anlar ve "oğlum sen fakirsin. Git o hayattayken kendine bir kazanç sağla." der. Tekes Bahadır babasının sözünü dinler ve Aytıbar'a geri döner. Aytıbar çeçen söylediği her şeyi anladığını düşünür ve onu sıcak bir şekilde karşılar ve sorar: Uzakta ne var? Yakınlarda ne var? Tatlıdan daha tatlı olan nedir? der. Tekes: "Dünya ile Gök arasındaki mesafe çok uzak, bir kadın ile bir erkeğin arası çok yakın ve bir çocuktan daha tatlı bir şey yok der." Cevabından memnun olmayıp: "Cahilin ve bilgenin arasında hiçbir fark yok. İkisine de ölüm yakın. Gündüz ve gece, yaşam ve ölüm gibidir. Dünyada tatlı bulmak zor." der. Sonra Aytıbar çeçen kendi sorusunu şöyle yanıtlar: "Demek istediğim, geçişi olmayan dağlara gittim, dizlerimi kaybettim ve yürüyemiyordum. Sudayken gözyaşları içindeydim. İyi bir ilaç bulamıyorum demem ise burnumun tıkanıklığını açamıyorum dememdi. Acımasız bir düşmanın elinde olmak demek, gelinim ile oğlumun eline bakmam demektir." der. Duymaz diye dedikodu yapmayın, görmez diye hırsızlık yapmayın. Duyduğunuz her şey bir bilgidir, her şeye dikkat etmezseniz, dinlemenin bir faydası yoktur." Oradan, Tekes Bahadır cevabının yanlış olduğunu öğrenince kendine girecek delik arar ve çok utanır...

ÇEÇEN KADINLAR

Kırgızlarda kadınlar da erkekler kadar bilge, çeçen niteliklerine sahiplerdi. Halk arasında kadınların bilge oluşu güzelliklerinden daha üstün tutulmuştur. Onların konuşmaları halkı tarafından dinlenip sözlerine itibar edilmiştir. Bazen söz ustaları olan çeçenleri de utandırıp alt eden kadınlar olmuştur. Kadın çeçenlerin en büyük özellikleri ise doğru kelimeleri doğru zamanda bulmaları ve hiçbir fırsatı kaçırmamalarıdır. Ayrıca misafirlerini en iyi şekilde karşılayarak ağırlayıp uğurlarlardı. “Çeçen Gelin Hikâyesi”, “Hanın Suluuçaça Yenilgisi” ve “Talım Kız ile Kobokun Hikâyesi” bunlardan sadece bir kaçıdır.

Yolda gelirken esmer tenli bir adam bir eve rastlar. Güzel bir genç kadın evden çıkar, konuğun atını alır, kapıyı açar ve eve davet eder. Genç adam elindeki torbasını işaret ederek “nereye asabilirim gelin?” der. Genç adamın niyetini anlayan gelin, şunları söyler: “Seksen başlı bir evde asacak bir yer bulamazsanız, boynunuza asın”. Adam gelinin lafın altında kaldığını fark eder ve kocasının haberi olmadan bir kuzu kesip gelinin önüne et dolu bir tabağı koyar. Kendi söylediği lafın altında kaldığını anlayan genç adam yere bakarak mırıldanır: “İliğini çıkartıp yiyin” der. O arada damat da gelir ve ona bir tabak yağ getirip önüne uzatır. Adam utancından ne yapacağını bilmeden terlemeye başlar. Ertesi gün, genç adam ayrılırken evin köpeği her zamanki gibi havlar ve atının kuyruğuna asılır. Adam telaştan eğilip köpeği kırbaçar. Gelinse eğilip köpeğinin kulağına fısıldar: “Çoban, ağlama! Ağabey, küçük kardeşi döver, bir şey olmaz. Bir köpek havlamazsa başı ağrır!” der. Böylece misafir edilen adam dersini almıştır. İnsanlar bu tür sözleri atasözü olarak da kullanmışlardır. Ayrıca çeçen gelinin adı bilmecelerde de yer almıştır. Çeçen gelinin sözlerini halk, hikmet ve güzel sözler örneği olarak hep hatırlamışlar. Halk arasında “kötü bir giysisinin içinde de yanan bir yürek vardır”, “bir erkeğin giysisine değil, sözlerine bakın” gibi çeçen sözler vardır. Çeçenliği ve şiiri seven insanlar atasözlerine büyük önem verirler. Babadan oğula geçen atasözleri çeçenler için sadece güzel konuşma değil, aynı zamanda amaçlarını kanıtlamak için de kullanılmıştır. Çeçenler konuşmacılara itaat etmek ve saygı duymak zorundadırlar. Yeri geldiğinde çeçenler hanlar, bekler, hakimler, mollalar ile de tarafsız bir şekilde konuşabilişlerdir. Cesaretlerinden dolayı hatip olarak da bilinirlerdi.

Kırgızlarda bilge insanların bilmecelerle imtihanı halk arasında oluşturulmuş gerçek bir halk geleneğiydi. Bu yöndeki konuşmalar bir hitabet dalı oluşturmuştur. Toplantılarda sıradan insanlar birbirlerine yaşama ilgili sorular sorar ve söyleyişiler düzenlerlerdi. Özbekçe'de bu tür sözlere askiya, Kazak, Karakalpak, Türkmenlerde hitabet

denilirdi. Böyle bir sözün bir örneği, bir zamanlar Suluuçaç adlı bir kıızı deneyen Kırgız hanın sorularında görülmüştür: “İyi ve kötü olan nedir? Sudan daha derin olan nedir? Ateşten daha sıcak olan nedir? Cennetten daha üstün olan nedir?” der. Suluuçaç bu soruları şu şekilde yanıtlar: “Arpa hem iyi hem de kötü bir mahsuldür. Arpa, diğer ürünlerden daha erken olgunlaşır. Mevsiminde insanlar ruhlarını arpa ile besler ki bu iyi bir şeydir. Daha sonra diğer mahsuller olgunlaştığında arpa dikkate alınmaz ki bu kötü bir şeydir. Sudan daha derin olan okumak, bilgidir. İnsan hayatı ateşten daha sıcaktır. Gurur cennetten daha yüksektir. Sözümüzün kölesi olduğumuz için kendinizi bir erkek olarak üstün görüyorsanız, diğerlerini aslan olarak düşünün, bu gururla eşit değildir. Bir insana gelen beş kutsamadan beşi kafanızdadır ve eğer kibirli olmasaydınız mutlu olurduz.” der. O sırada han Suluuçaç'a yenik düştüğünü anlar ve ona özgürlük verir.

Kırgızlar kendilerine bir görev verildiğinde eğer bitiremezlerse atasözleri ile benzetme yaparak öğullarını ve kızlarını utandırılmış. Bazı çeçen ve şairlerin sözlerinde kelimeler yenilenerek şarkılarda da kullanılmış. Buna örnek olarak Talım Kyz ile Kobok'un hikâyesini verebiliriz. Bu ifadenin ilk biçimi esrarengiz bir sözcük olan jorgo'dur. Hikâyede Talım kız kimseyi beğenmez, kendine eş olarak bilge, çeçen birini seçmek ister. Ülkenin her yerinden kibirli bilgiler ve hatipler gelir ama hiçbiri onun sorularına cevap veremez. Sonunda Kobok adlı bir adam Talım'in bilmecesini bulur ve cevaplar. Talım kızın bilmeceleri birkaç bölümden oluşuyordu ve insan hafızasını zorlayan türdendi. Çeçenler ve bilgiler kelimeler ne kadar karmaşık olursa olsun, yine de cevapları bulur ve sırasıyla yorumlardı. Talım'in Kobok'e sorduğu sorular şunlardı:

“Gökyüzünde parlayan ışık nedir?
İçeri giren loş ışık nedir?
Gökleri ve yeri kaplayan kokuşmuş ışık nedir?
Göklerin ve yerin güzelliği nedir?
Kurban kim, fakir mi zengin mi?
İnsanları birleştiren ışık nedir?
Hareketsiz duran ışık nedir?
Bilgi efsanesini bulun, peri masalını bulun,
Benim adım Talım kız, ölçün beni” der.
Kobek yanıt verir:
“İnsanların sevdiği ışık şaşırımlardır.
Ay gökyüzünde parlar.
Sisin ortasında içeri giren ışık gecedir.
Güneş gökyüzünde parlar, dünyayı aydınlatır
Dünyayı ve gökyüzünü kaplayan dumana sis denir.
Ruhu temizleyen iki gözdür.

Fakirleri ve zenginleri üzen soğuk gözlerdir.
İnsanlar arasındaki uyum güzel bir sözdür.
Tek bir yerde sönmeyen ışık bir sözdür.
Buldum mu Talım sözünü?" der.

Böylece Talım, Kobok'un doğru yorumuna sessizce boyun eğer. Geçmişte bilgiler birbirlerini sınadıklarında, sözlerine itaat ettiklerinde, yenildiklerinde ve durumlarından vazgeçmediklerinde kendilerine verilen doğru cevaplar karşısında sessiz kalırlarmış. Çeçenlerin sözleri insanlar tarafından sevilip daha sonra hikâyelere, şiirlere konu olarak yenilenip tekrar halka sunulmuştur. Aynı zamanda çeçenlere göre, doğru fikri bulan düşünürler, kim izlerse izlesin, doğru, kısa ve özlü bir cevapla, tereddüt etmeden aktarmışlar. Bu tür konuşmacıların sözlerinin sırrı, kendi iç dünyasının mantığının gücünde ve doğanın verdiği yeteneklerindedir. Çeçenlikte en önemli şey, ifade edilen düşüncenin derinliği ve netliğidir. Halkın dikkatini sıradan insanın umursamadığı ya da anlayamadığı şeylere çeker ve içlerinde gizli olan yeni fikirleri ortaya çıkarır.

SONUÇ

Kırgız halkı her zaman söze saygı duymuş ve değer vermiştir. Hitabet örnekleri destan, halk hikâyesi, efsane, atasözleri, deyimler bilmeceler ve diğer türleri incelediğimizde mutlaka karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan hitabet, insan gelişimi için gerekli bir beceridir. Bağımsız bir bilim olarak hitabet, ilgisi, gerekliliği, karmaşıklığı, çok yönlülüğü ve ilgi düzeyiyle farklıdır.

Sonuçta hitabet özgür sözcüklerden ciddi içerikli anlatımlara ve atasözlerine kadar uzanan bir yolculuk dersidir. Burada dinleyici kendi bilgi birikimini tartar ve yanılmamak için dikkatini verir. Hitabette birçok bulmaca ve soru örnekleri de bulunur. Çeçenler bu yetenekleri ile kendilerinin konuşma ve ikna etme özelliklerini de denemiş olurlar. Onların konuşmalarındaki en önemli unsur; dilde belirsizlik, geçişlilik, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri kullanabilmeleri, zıtlıkların kapsamlı kullanımı ve diğer komşu dillerin kelime dağarcığının eklenmesidir.

Kalabalığın önünde konuşma artık azalsa da halkın arasında hâlâ bu yeteneğe sahip insanlar azımsanamayacak kadar vardır. Kırgızlarda hitabet sorunları diğer halklara kıyasla fazla incelenmemiştir. Bu konudaki çalışmalar artırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Bayram, G. (2011). *Siyasette hitabet*. Ankara: Pozitif Yayınevi.
- Çocuk folkloru, halk edebiyatı 20 (1998). Bişkek: Şam Yayınevi.
- Lesky, A. (1996). *A history of Greek literature*. London.
- Musaeva, B. (2009). *Halk konuşmaları*. Bişkek: Renkler.
- Musaeva, B. (2009). *Halk atasözleri*. Bişkek: Renkler.
- Meyer, M. (2009). *Retorik*. Ankara. Dost Kitap Evi Yayınları.
- Zakirov, S. (1996). *Kırgız seceresi*. Bişkek: Tamga.